

ӘОЖ 81'366

А. Нұржан

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің 2-курс магистранты,

Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: akbota_nurzhan89@mail.ru

Сұраулы сөйлемдердің прагматикалық сипатына қарай бөлінетін түрлері

Адам өз ойын басқа біреуге жай хабар ретінде де, әсер ететіндей мәнерлі етіп те білдіріп отырады. Сөйлемнің экспрессивтік мағынасы басқа сөйлем түрлеріне қарағанда сұраулы сөйлемде жиі кездеседі. Тіліміздегі жай сөйлемдердің ішінде коммуникативтік, прагматикалық ерекшеліктерімен айрықша көзге түсетін тобы – сұраулы сөйлемдер. Өз алдына жеке тілдік саланы құрайтын сұраулы сөйлемдер жан-жақты, терең зерттеуді қажет етеді. Сол себепті, сұрау қою мәселелеріне, сұраулы сөйлемнің түрлеріне, сұраулы сөйлемнің лексика-грамматикалық тұрғыдан сипатталуына, сұраулы сөйлемдердің прагматикасына ерекше мән берген жөн. Бұл, біріншіден, тіліміздегі сұраулы сөйлем табиғатын тереңірек білуге мүмкіндік берсе, екіншіден, қазақ тіліндегі бұл сөйлемнің прагматикалық ерекшелігін танытуда маңызды болмақ. Мақалада сұраулы сөйлемдердің прагматикалық сипатына қарай бөлінетін түрлері талданады. Сұраулы сөйлемдердің табиғатын аша түсетін тұжырымдар айтылады. Сұраулы сөйлемдері формадан тыс, мәндік-мағыналық түрлеріне қарай топтастырылады. Прагматикалық тұрғыдан жаңа түрлерге бөлінеді.

Түйін сөздер: сұраулы сөйлем, сұрақ, прагматика, сұрақ-ұсыныс, сұрақ-кінәлау, сұрақ-тілек, сұрақ-бағалау, сұрақ-қарсылық, сұрақ-өкіну, сұрақ-күдік, сұрақ-нақтылау.

A. Nurzhan

Types of questions according to the pragmatic features

A man can tell about his thoughts to other people as a simple information, also as an expressive speech. The expressive mean of sentence is often used in interrogative sentences then in other kinds of sentences.

In Kazakh language in simple sentences interrogatives are specially defined in communicate, pragmatic features. Interrogatives as a separate study should be investigated in comprehensive way and deeply. Because of this, question tags, types of interrogatives, description sentence from lexical-grammatical aspect, pragmatics of interrogatives should also be investigated.

First of all, this allows us to understand origin of interrogatives in Kazakh language. Second, it is important to define the pragmatic feature of sentence in Kazakh language. This article analyzes types of questions according to the pragmatic features. Also various concepts of questions are considered. We carried out work on the classification of types of questions by value and a form.

Key words: question, pragmatics, a question - offer, a question - desirable, a question – accusatory, a question – estimation, a counter question, a question – repent, a question – presumable, a question – affirmative.

А. Нұржан

Виды вопросительных предложений согласно прагматическим особенностям

Человек выражает свою мысль, как просто передачу информации, как средство воздействия на собеседника. Экспрессивное значение предложения часто используется в вопросительных предложениях. Среди простых предложений в казахском языке вопросительные предложения отличаются коммуникативными, прагматическими особенностями. Вопросительные предложения как отдельный профиль требуют всестороннего глубокого исследования.

В связи с этим следует особо отметить важность проблем постановки вопроса, видов вопросительных предложений, описания предложения с лексико-грамматического стороны, к прагматике вопросительных предложений.

Во первых, это позволяет глубже изучать происхождение вопросительных предложений в казахском языке.

Во вторых, имеет важную роль в представлении прагматической особенности вопросительных предложениях.

В статье анализируются виды вопросительных предложений согласно прагматическим особенностям. И рассматриваются различные концепции вопросительных предложений. Нами была проведена работа по классификацию видов вопросительных предложений по значению и форме. И определены новые прагматические виды вопросительных предложений.

Ключевые слова: вопросительное предложение, вопрос, прагматика, вопрос-предлагательный, вопрос-обвинительный, вопрос-желательный, вопрос-оценительный, вопрос-встречный, вопрос-раскаятельный, вопрос-предположительный, вопрос-утвердительный.

Сұраулы сөйлем аясында қозғап отырған тақырыптарымыздың ішінде, құрылымдық және мазмұндық жағынан қызығушылық тудыратын

тақырыптардың бірі – сұраулы сөйлемдердің прагматикалық түрлері десек болады. Оның мазмұнын аша түсу үшін шартты түрде төмен-

дегідей топтастырдық. Бұл арқылы сұраулы сөйлем компоненттерінің мазмұнын тереңірек қарауға, сұраулы сөйлемдердің қазақ тіл біліміндегі орнын айқындауға мол мүмкіндік туғызады.

1. Сұрақ-ұсыныс

– Ағаң келгенде маған қаратпай, малды өзің соя бермейсің бе?

Немене, мына сенің балаң апара алмай ма? (Т.Әбдікұлы)

Жоғарыдағы келтірілген мысалдарға зер салатын болсақ, онда «Ағаң келгенде маған қаратпай, малды өзің соя бермейсің бе?» деген бірінші сөйлемде қарсылық мәнімен қатар, ұсыныстық мән бар екенін байқауға болады. Адресант адресатқа малды соя бер деген ұсыныс тастап тұр.

Ал, екінші мысалда «мына сенің балаң апара алмай ма» деген сөйленісте өтініш мәнімен қатар ұсыныстық мағынада бар. Яғни мәтінге қарайтын болсақ, балаң апарсын деген ойды береді. Жалпы сұрақ ұсыныстардың өзінің астарында қарсылық, өтініш мәні де жатады.

2. Сұрақ-кінәләу

«Ол ғой жәрменке басынан шықпайды? Бар Албан қырылған күнде жалғыз бас қайда барып күн көремін дейді сол?.. Орыстың теріс жазуын білдім деп, елдің тілінен, ата-баба жолынан безіп кеткені ме? Бұның не білгені бар?..– деп, Жақсылық Серікбайға қарады» кінәләумен бірге күдік мәні де кездеседі. «Қилы заман» повесіндегі Жақсылықтың досына деген сенімсіздігімен қатар, орыстың жазуын үйреніп алып, ата-бабаның жолынан безді деп кінә тағуын да көреміз.

Бұрынғы жарқылдап, киіктің лағындай ойнап жүретін Жібекте күлкі жоқ...Бейшара Жібек. Қалай түстің бұл халге?.. Сені әкең мына майлы шірікке малға сатып жіберді-ау! Қалайша көндің сен бұған?..Қандай жыладың екен сен сорлы?..Пақырым-ай, қалай көндің?.. Сені мұндайға көнер деп кім ойлаған?! – деп босаға жаққа ұрлана қарап мен отырдым (С.Сейфуллин).

Сұраулы сөйлемдердің сұрақ-кінәләу түрінде, көзіміздің жеткеніндей кінәләумен бірге күдіктену мәні де қатар жүреді. Яғни айтушының ойымен тыңдаушының көзқарастары екі түрлі мағынада да жүретінін анық байқауға болады.

3.Сұрақ-тілек

Қазақ халқының тілек сөздері – көнеден келе жатқан қазақ мәдениетінің тілдік мұрасы, қазақ этносының даралығын, өзіндік ершелігін айқындайтын, тіл деректерінің бірі де бірегейі.

Бұлай деуіміздің себебі, басқа түркі халықтарымен салыстырғанда қазақтарда тілек деген жеке атаулар бар. Тілек сөздерінің бүгінгі сөйлеу тілінде, көркем шығармаларда молынан кездесуі ғасырлар бойы халық жадында ауызша сақталған тіл мәйегі болғандығымен қатар, қазіргі тілімізде де ерекше орын алған алған сөйлеу үлгісі екендігі айқын аңғарылады. Тарихи даму барысында оның бойында қазақ менталитетінің дүниетанымы, өмірлік көзқарасы, тұрмыс-тіршілігі көрініс тапты. Көркемдік эстетикалық жағымен бірге сөз құдіретін бағалау, сөз киесіне табыну сияқты биік талғамдар аталған бата-тілектердің айтылуына негіз болды. Халық жаратылысының өзіне тән психикалық ерекшелігі сөз қуатына бас иетіндігін көрсетті. Осы орайда тілек сөздерін тіл білімінде суггестиялық лингвистика бағытында қарау бүгінгі тіл біліміндегі «адамды тіл ішінде тану» сияқты антропоцентристік қажеттіліктен туындайды.

С. Сейфуллин:

Қартайғанда күтетін
Әкесі мен шешесін,
Қандай жігіт өскенде
Болар екен бөпешім?
Өңкей біздей зарлыға,
Кіндіктегі жарлыға,
Жаным менің ер жетіп
Көсем болар ма екенсің?
Тақылдаған таңдайы,
Кере қарыс маңдайы.
Алмас тілді немесе,
Шешен болар ма екенсің?...

С. Сейфуллиннің «Келіншектің бесік жыры» атты өлеңінде кездесетін сұрау белгісінің бәрі жауап алу мақсатында емес, бесік тербеткен ананың баласына деген тілегі ретінде көрінеді. Баласының болашақта ер-азамат болуына тілектес бола отырып, өзінің ішкі арманын, қиялын көрсетеді. Риторикалық сұраққа құрыла отырып, ананың мейірімін, мейірін яғни баласының болашағына деген зор үмітін білдіреді.

4. Сұрақ-бағалау

Бағалау мәні – бір затқа баға бергенде, өзінің көзқарасын білдіргенде көрінеді. Төмендегі мысалдардан кейіпкерлердің бір затқа деген көзқарасымен бірге баға беру қасиетінде көреміз.

– Ал жақсылықтың кәдімгі жексұрынның бойынан көрінуі – нәзік гүлдің мейірімсіз қарасты жарып шыққаны секілді ғажап құбылыс емес пе? Автор жаманнан жақсының шығуын ғажап құбылысқа теңей отырып, болып жатқан жағдайға баға беруді шебер суреттеген.

– Мәңгілік деп аталатын уақыт кеңістігінде тіршілік атаулы қараңғы түнекте анда-санда бір жалт еткен нәзік сәуле секілді. Ал жеке адамның ғұмыры ше? Мәңгілікпен салыстырғанда осынша қысқа ғұмырының ішінде осынша үлкен азапты арқалап кететіндей адам сорлының не жазығы бар? Бұл мысалда адамның өмірін салыстырумен қатар жалған дүниеге баға беруін көруге болады.

5. Сұрақ-қарғыс

Хәкім Абайдың «Қайтіп, қарғыс алмайсың?» өлеңін мысалға алдық. Қазақ халқының ашу үстінде, не ренжіген кезінде айтатын сөйленіс түрі. Бұл қолданыстар сұраулы сөйлем жасауды және оның прагматикасын ашуда үлкен қызмет ететіні сөзсіз.

Жігіт-ақсың, маңдайсың,
Келбеттің, қандайсың!
Ағайынға айбатты,
Биік-ақсың, дардайсың.
Бетіне адам келтіріп,
Алдына жан салмайсың.

Өзің шыққан ұлтыңнан,
Басшы қылған жұртыңнан,
Бұл мінез, бұл құлқыңнан
Қайтып қарғыс алмайсың?!

Бұл өлеңде автор жігіттің бар мінезін сипаттап, кінәсін айқындап, барлық ойын жинақтап келіп, соңында сұрақ қою арқылы, қарғыс алса да дұрыс, яғни істеген ісіне қарай тілеп алғаны деген ойды айтпақ.

Көркем әдебиеттен мысал келтіретін болсақ, мынадай қолданыстар кездеседі:

– Жердің астына неге түсіп кетпейсің, жүгермек, ә?

– Қапсаттар өлгенше неге сен өлмедің?

– Қуарып қалғыр, биені неге қайырмайсың?
(Т.Әбдікүлы)

Жердің астына неге түсіп кетпейсің, жүгермек, ә? деген қолданыста имплициттік мағынада тұрғанын көреміз. Яғни жер астына түсу, көрге кіру, өлу деген мағынамен сайма-сай келеді. «Ә» деген одағай сөз арқылы эмоциялық, экспрессивтік бояу да басым болады.

Ұқтырып айтатын сөзді сен ұғушы ма едің? Қысқасынан айтатыным: егер де осы қызға болысып, бұзылған бетінен қайтармайтын болсаң, алдымен сенен кетпесем өлген әкемнің аруағы атсын, білдің бе? Ана қызыңды түзу сөзіңмен көндіріп ала алмасаң, «көнбеді» де де – шық!

«Алдымен сенен кетпесем өлген әкемнің аруағы атсын, білдің бе?» деген сөйлесімді айтатын болсақ, бұл қазақ халқының танымын-

дағы аруаққа сену, сыйыну болып табылады. Түркі халықтары сонау заманнан бері ата-бабасының аруағына бас ұрған халық. «Аруағы атсын» тіркесі қазіргі кезде фразеологизмдердің қатарында қарастырып жүрміз. Бұл сөз тіркесі көбіне қарғыс мәнінде көп қолданылады.

6. Сұрақ-қарсылық

Сұраулы сөйлемдерің қарсылық мәнінде де қолданылатын түрлері өте көп. Сұраулы сөйлемнің астарында өзінің іштей наразы екенін көрсетуге болады.

– Сондағы көргісі келетін қызығы қай қызық екен?

– Құдай сақтасын, сүйегі несі? Таңырқау мәнімен бірге, қарсылық мағынаның бар екені көрінеді. «Құдай сақтасын» деген тұрақты тіркестің өзі де қарсылық мәндегі эмоционалды-экспрессивті бояуды үстем етеді.

– Әркімнің өз шаруасы бар, бөгетте шатағы қанша? (Т.Әбдікүлы). «Шатағы қанша», «шатағың не», «шатағың болмасын» тікестері де қарсылық мәнін береді. Яғни менде жұмысың болмасын, ісіме кіріспе, араласпа деген мағынаны білдіреді.

Б.Майлин:

– Енді кімнің жаны ашиды?! Иттен жаралған шошқаның сөзін қарашы!.. бірдеме айтса арсылдап беттен қауып алу...

– Бетіңнен алып не дедім?.. Үрсам өз балам, менде ешкімнің жұмысы жоқ. Әдемі қатыныңның балаларын үрмей өсіресің... (Б.Майлин). Бірінші коммуникантқа екінші коммуникант сөзіне деген қарсылығын көрсетеді. «бетіңнен алып не дедім» сөйленімінде қарсылық мән анық көрініс тапқан.

– Үй қожасының жебесі тікірейейін деді. Өлімсіреп отырған адамдай көзін қысыңқырап алады екен.

– Қой, ей қатын! Уа, ит, балада нең бар? Қонақты шақырып келіп отырған бала емес қой, – деді (Б.Майлин). «Уа» одағайы арқылы, әйеліне «ит» деген десфимизмді қолдана отырып, жекіп, қарсылығын білдіреді.

М.Әуезов:

– Е... санай түс ендеше, тағы бар болар менен алмағың? Тегі менің малымның қақ жартысы сенікі шығар? Қалжыраған қара мойын күл! Қалай тантисың? Жіңішкерген аурумен Құдай алған ініңді әкеткен ажал мен деп пе ең? Санашы тағы. Қандай алмағың бар екен Қозыбақтан, Сәлменнен әлі де?

М.Әуезовтың «Қараш-Қараш» повесіндегі бұл үзінді анық қарсылық мәнге толы сөйлем.

Автор мұны жеку, кінәләу арқылы шебер сомдаған. «Құдай алған», «тегі», «танту» сөздерінің көмегімен қарсылық мәнді үстемелей түскен.

7. Сұрақ-өкіну

– Апыр-ау, әкем өліп қалса, не істеймін? Әкемді риза қылатындай жақсылық жасап көрдім бе? Осылай түк көрмей, жалғыз баласына өкпелеген күйінде дүниеден аттанып кете бермек пе? (Т.Әбдікүлы)

– Апыр-ау, неге тек қана мен туралы?

– Әттең, саған еніп қалғанымды қарашы?

– Түу, жер бетіне қалай сыямыз?

«Апыр-ау», «Әттең», «Түу» өкіну мәнендегі сөздер арқылы өкіну мағынасын береді.

– Роберт басын ұстады. Қашатын адамдай алақтап, маңына қарады. Қайтіп? Қайда? Қайда қашып құтылу керек?

Өзінің істеген ісіне өкініп, сұрақтар қойып, өзін қажып, жеп отырған кейіпкерді көреміз. Адам басын қай уақытта ұстайды, шешімін таппай, қиналған кезде ғана осындай әрекеттерге барады. Яғни ым-ишараттармен қатар сұраулы сөйлемдерді қолдана отырып, өкінген адамның бейнесін сомдайды.

Д.Әбілов

Асыққаным рас, тез ер жетуге,

Асықтым ба жыр нөсер селдетуге?

Асықтым ба жер шарын тербетуге

«Асықтым ба елімді елді етуге?» – деген өлең жолдары арқылы ақынның «асықтым ба?», «асығыстық жасадым ба?» деп өкінген тұстарын көреміз. Етістіктің көмегімен өкіну мәнін шебер берген.

8. Сұрақ-күдік

– Диагноз қандай? Емдеуге бола ма, жоқ, болмай ма, маған ашып айтыңызшы?

– Қалайша дәрігер қателеспейді? Қалайша тым болмаса бір құбылыс заңының қағидаларын бұзып шықпайды?

– Ал емделуі мүмкін бе?

– Сен енді соны маған жүрегі таза, аяулы азамат еді дегің келіп тұр ма?

– Апырай, тегі ештеңкеден сескенбейсіздер, әбден еттеріңіз өліп кеткен-ау, ә? – деді Жүсіпбеков үстін қағып. (Т.Әбдікүлы)

Сұрақ күдік көбінесе эмоцияның үстінде пайда болады. Яғни біреуден көңілі қалып немесе қатты қуанған кездерде болады. Күдік мәні өрине көбіне реніш, сенімсіздік үстінде кездеседі.

– «Әке-шешене қарайласам, әніңді алаңсыз шырқайсың» дегені ме, жоқ «біржола борышты адамым боласың» дегені ме? Елге сөзін тындататын адам іздегені несі екен? Өзін мақтатып бедел жинамақ па, жоқ біреумен жауласу үшін

жасақ жинамақ па? Көрмегесін айбаттау да қиын, қандай ойы барын қайдан білейін. Онысына ақыл жетпейді. Қолында бар ғой, малға тарылмас. Қасынан қоныс та берсін. Сенің іздегенің сол ма еді бірақ? Әке-шешенді байыт, – бар мүлден біте қала ма сонымен? Тас екеш тас та өзінің жаратылған жеріне жарасады. Болыстың сені тас құрлы санамағаны ма сонда? (Б.Майлин)

Мұнда автор кейіпкердің екі ой арасында қалып, шешімін таппай, сенімсіздік, күдік танытып тұрғанын көрсетеді. Жалпы монологта кездесетін сұраулы сөйлемдер күдіктену, сенімсіздік таныту түрінде кездеседі.

Б.Майлин:

– Әкесі берсе, қыздың тимейтін шарасы бар ма? Байболға қарсы келетін Әбілбайда не құдырет бар? Ерегіссе бірер пәлені жауып, шауып алмай ма? Бірақ, Әбілбай да қатыны да әзірге бала жас, ел арасы жақын ғой, хабарласып тұрармыз, – деп, келген адамын сылап-сипап қайтарған екен.

Қыздың барар жері, басар тауы жоқ, айтқан дарына көніп кете ме деген күдік бар.

9. Сұрақ-нақтылау

– Ақсарының қымызы қалай екен, Ақсарының?

– Абылай, ұмыттың ба осыны, Абылай?

– Ойпырмай ит-ай, ә! Қайтіп дәті барады адамның?

– Бүкіл ауыл сондай ма, жоқ тек сенің әкешешен ғана осындай ма?

– Осы үйдің еркегі сен бе, жоқ, мен бе?

Автор қайталау арқылы сұрақты нақтылай түседі. Немесе «сен бе, жоқ, мен бе?» түрінде де нақтылайтын тұстарын көреміз.

М.Әуезов:

– Ғазиза, кешегі күндегі уәде осылай ма еді? Өзгеге тас болған жүрегің маған ет болып жібіген емес пе еді? Сондағы «сүйдім» деген Ісләмнің емес пе едім?.. – деп, шын қайғырған пішінмен Ғазизианың көзіне қадалып жауап күтті.

– Бәсе, құныкерім екеніңді аузыңа Құдай салып отырған шығар. Сенің соққыңа жығылып, сартөсек болып алты ай қыс жатқанда, жиырма жыл босағанда шіріген сол Тектігүлға тым құрыса қатқан тоқыты – қалжа бердің бе?

Мұнда М.Әуезов құныкердің өзіне тиісті сыбағасын нақтылап, дәлелдер келтіре отырып, «-бе» сұраулық шылау арқылы және интонацияның көмегімен көрсетеді.

– Бірақ ежелгі дағды бойынша екі жақты кезек жебейтін жарықтық, жүктің бір-ақ жағын ғана қанағат қылып отыра алмайды. Екі жағына кезек ауысып ойнақшып отыру керек. Солайша,

екі жаққа бірдей көз жібермесе, пристав Ақжелке бола ма? Қол жететін орайлы жер келгенде айналаны бірдей қарамаса, бір ай ішінде үш жүз қой, елу қара жинала ма? Екі жақты қатар қарамау үшін жаралмаса, оң қол, сол қолға не үшін керек? Екі жақты адам екі жақты қылық қылмаса, толық адам ба? Бұның бәрін қазақ даласына талайдан кәрі жүріп, зәрі сіңген Ақжелке жат сабағындай жақсы біледі.

Әдебиеттер

- 1 Майлин Б. Шығармалар жинағы. – М., 1938. – 175 б.
- 2 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 155 б.
- 3 Әуезов М. Қараш-Қараш повесті. – Алматы, 1960. – 143 б.
- 4 Әбдіков Т. Оң қол жинағы. – Алматы, 1964. – 130 б.

References

- 1 Maylin B. Shyғarmalar zhinaғы. – M., 1938. – 175 b.
- 2 Seyfullin S. Kөp tomdyқ shyғarmalar zhinaғы. – Almaty: Qazyғұrt, 2004. – 155 b.
- 3 Әуезов М. Қараш-Қараш повесті. – Almaty, 1960. – 143 b.
- 4 Әбдіков Т. Оң қол жинағы. – Almaty, 1964. – 130 b.

Автор бұл мәтінде сұрақ-нақтылауды салыстыру, санамалай арқылы көрсетеді, алдыңғы сөйлем арқылы ой тастап, екінші сөйлем арқылы сол ойды нақтылай түседі.

Сұраулы сөйлемдердің прагматикалық топтарын анықтау – сұраулы сөйлем формаларының жасалуын, сұраулық мән мен сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік тип екенін білдіруде аса қажетті рөл атқарады.